

XX ASRNING 60-YILLARIDA TURKIYADAGI IJTIMOY-SIYOSIY VAZIYATLARNING KESKINLASHUVI VA UNING OQIBATLARI

Jabborova Halimaxon Akmaljon qizi

Telefon: +998 77 358 20 33

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19876319>

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tezisdagi XX asrning 60-yillarida Turkiyada yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashuvi, uning tarixiy ildizlari, asosiy omillari hamda oqibatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Ayniqsa, 1960-yil 27-may harbiy to'ntarishi, siyosiy partiyalar o'rtasidagi ziddiyatlar, iqtisodiy tanglik va jamiyatdagi ideologik qarama-qarshiliklarning kuchayishi chuqur o'rganiladi. Shuningdek, mazkur jarayonlarning davlat boshqaruvi tizimiga va keyingi siyosiy rivojlanishga ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: harbiy to'ntarish, siyosiy inqiroz, demokratik tizim, iqtisodiy muammolar, ijtimoiy keskinlik, parlament tizimi, siyosiy partiyalar, konstitutsiya.

Аннотация: В данной научной работе анализируется обострение социально-политической ситуации в Турции в 1960-е годы, её исторические корни, основные факторы и последствия на основе научных источников. Особое внимание уделяется военному перевороту 27 мая 1960 года, противоречиям между политическими партиями, экономическому кризису и усилению идеологических конфликтов в обществе. Также раскрывается влияние этих процессов на систему государственного управления и последующее политическое развитие.

Ключевые слова: военный переворот, политический кризис, демократическая система, экономические проблемы, социальная напряжённость, парламентская система, политические партии, конституция.

Abstract: This scientific thesis analyzes the intensification of the socio-political situation in Turkey during the 1960s, its historical roots, key factors, and consequences based on academic sources. Particular attention is paid to the military coup of May 27, 1960, conflicts between political parties, economic difficulties, and the escalation of ideological contradictions within society. The study also reveals the impact of these processes on the system of state governance and subsequent political development.

Keywords: military coup, political crisis, democratic system, economic problems, social tension, parliamentary system, political parties, constitution.

Kirish

XX asrning 60-yillari Turkiya tarixida keskin siyosiy o'zgarishlar davri sifatida ajralib turadi. Bu davr mamlakatda demokratik tizimning shakllanishi bilan birga, siyosiy beqarorlik va harbiy aralashuvlar bilan ham xarakterlanadi. 1950-yilda hokimiyatga kelgan Adnan Menderes boshchiligidagi Demokratik partiya dastlab iqtisodiy o'sish va liberallashuvni ta'minladi, biroq 1950-yillarning oxiriga kelib iqtisodiy inqiroz va siyosiy repressiyalar kuchaydi [1].

1960-yil 27-may kuni amalga oshirilgan harbiy to'ntarish Turkiyada siyosiy tizimni tubdan o'zgartirdi. Bu voqea nafaqat hukumat almashinuvi, balki yangi konstitutsion tizimning shakllanishiga ham sabab bo'ldi [2]. Mazkur tezisdagi aynan shu davrning ijtimoiy-siyosiy omillari va oqibatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida tarixiylik, tizimlilik va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Asosiy

manbalar sifatida Turkiya siyosiy tarixiga oid ilmiy monografiyalar, arxiv hujjatlari va akademik maqolalar o‘rganildi.

Shuningdek, siyosiy jarayonlarni tahlil qilishda strukturaviy-funksional yondashuv qo‘llanilib, davlat institutlari faoliyati va jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar aniqlab berildi [3].

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, 1960-yillardagi ijtimoiy-siyosiy keskinlik bir nechta asosiy omillar bilan bog‘liq bo‘lgan:

Birinchidan, iqtisodiy muammolar. 1950-yillarning oxiriga kelib inflyatsiya darajasi oshib, tashqi qarzlarni ko‘paydi va iqtisodiy o‘sish sekinlashdi [4]. Bu esa aholining turmush darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ikkinchidan, siyosiy repressiyalar kuchayishi. Demokratik partiya muxolifatni cheklash, matbuot erkinligini qisqartirish va siyosiy raqiblarni ta‘qib qilish siyosatini olib bordi [5].

Uchinchidan, armiya rolining ortishi. Turkiyada armiya o‘zini davlatning sekulyar tuzumini himoya qiluvchi kuch sifatida ko‘rgan va siyosiy jarayonlarga faol aralashgan [6].

To‘rtinchidan, jamiyatdagi ideologik bo‘linish. Chap va o‘ng siyosiy kuchlar o‘rtasidagi qarama-qarshilik keskinlashib bordi, bu esa siyosiy barqarorlikni izdan chiqardi [7]

Tahlil va muhokama

1960-yil 27-maydagi harbiy to‘ntarish Turkiya siyosiy tarixida tub burilish yasagan hodisa sifatida baholanadi. Ushbu voqea mamlakatdagi siyosiy tizimning chuqur inqirozga yuz tutganini yaqqol namoyon etdi. Harbiylar tomonidan tuzilgan Milliy birlik qo‘mitasi qisqa muddat ichida siyosiy hokimiyatni o‘z qo‘liga olib, fuqarolik boshqaruvini chetlashtirdi hamda davlat institutlarini qayta shakllantirish jarayonini boshladi [8]. Bu jarayonni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, harbiy to‘ntarish faqat siyosiy elita o‘rtasidagi kurash natijasi emas, balki kengroq ijtimoiy, iqtisodiy va institutsional omillar yig‘indisining mahsuli bo‘lgan.

Avvalo, siyosiy tizimdagi izdan chiqish masalasiga e‘tibor qaratish zarur. 1950-yilda hokimiyatga kelgan Adnan Menderes boshchiligidagi Demokratik partiya dastlab liberal iqtisodiy siyosat yuritib, qishloq xo‘jaligida mexanizatsiya jarayonlarini kengaytirdi va tashqi investitsiyalarni jalb etdi [1]. Biroq 1950-yillarning oxiriga kelib iqtisodiy o‘sish sur‘atlari pasayib, davlat byudjeti defitsiti oshdi, inflyatsiya kuchaydi hamda tashqi qarzlarni ortib bordi [4]. Ushbu iqtisodiy muammolar jamiyatda norozilik kayfiyatining kuchayishiga olib keldi. Shu bilan birga, hukumat tomonidan olib borilgan siyosat tobora avtoritar tus ola boshladi: muxolifat partiyalariga bosim o‘tkazildi, matbuot erkinligi cheklab qo‘yildi va siyosiy raqiblar ta‘qib qilindi [5].

Mazkur holatni chuqurroq tahlil qilganda, siyosiy tizimda muvozanat mexanizmlarining zaifligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Demokratik institutlar shakllanayotgan bosqichda bo‘lib, parlament nazorati va sud hokimiyatining mustaqilligi yetarli darajada ta‘minlanmagan edi. Natijada ijroiya hokimiyatning haddan tashqari kuchayishi siyosiy tizimning izdan chiqishiga olib keldi. Bu esa harbiy kuchlarning siyosiy jarayonlarga aralashuvini osonlashtirdi.

Harbiylarning siyosiy jarayonlarga aralashuvi masalasini tahlil qilganda, Turkiya Qurolli Kuchlari o‘zini respublikaning asosiy qadriyatlarini – sekulyarizm va milliy birlikni himoya qiluvchi institut sifatida ko‘rganini alohida ta‘kidlash lozim [6]. Bu an‘ana Mustafa Kemal Atatürk davridan boshlab shakllangan bo‘lib, armiya siyosiy tizimda o‘ziga xos “kafolatlovchi”

rolni egallagan edi. 1960-yilgi to'ntarish ham aynan shu konsepsiya asosida oqlangan: harbiylar o'z harakatlarini davlatni siyosiy inqirozdan qutqarish chorasi sifatida talqin qildilar [6].

Biroq ushbu yondashuvni tanqidiy baholash shuni ko'rsatadiki, harbiy aralashuv qisqa muddatda siyosiy barqarorlikni tiklashga xizmat qilgan bo'lsa-da, uzoq muddatli istiqbolda demokratik institutlarning mustahkamlanishiga to'sqinlik qilgan. Harbiylar tomonidan siyosiy tizimga aralashish an'anasi keyingi o'n yilliklarda ham takrorlangan bo'lib, bu Turkiyada siyosiy tizimning uzluksiz rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1961-yilda qabul qilingan yangi konstitutsiya mazkur jarayonlarning muhim natijasi bo'ldi. Ushbu konstitutsiya fuqarolik erkinliklarini kengaytirish, hokimiyatlar bo'linishi prinsipini mustahkamlash va siyosiy tizimda muvozanatni ta'minlashga qaratilgan edi [10]. Ikki palatali parlament tizimining joriy etilishi, Konstitutsiyaviy sudning tashkil etilishi hamda mustaqil institutlarning paydo bo'lishi demokratik tizimni mustahkamlash yo'lidagi muhim qadamlar bo'ldi.

Ammo mazkur konstitutsiyaning amaliyotdagi natijalari murakkab bo'ldi. Bir tomondan, u siyosiy erkinliklarni kengaytirdi va fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga zamin yaratdi. Ikkinchi tomondan esa, siyosiy pluralizmning keskin ortishi siyosiy partiyalar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirib, siyosiy fragmentatsiyani yuzaga keltirdi. Natijada koalitsion hukumatlar soni ortdi va siyosiy barqarorlikka erishish qiyinlashdi [11].

1960-yillar davomida ijtimoiy harakatlarning kuchayishi ham muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Talabalar harakati ayniqsa faol bo'lib, universitetlar siyosiy bahs-munozaralar markaziga aylandi. Talabalar tomonidan o'tkazilgan namoyishlar ko'pincha hukumat siyosatiga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, ular demokratik erkinliklarni kengaytirish va ijtimoiy adolatni ta'minlashni talab qildilar [12]. Shu bilan birga, ishchilar harakati ham kuchayib, kasaba uyushmalari faoliyati kengaydi. Bu jarayonlar jamiyatdagi siyosiy faollikning oshganini ko'rsatadi.

Mazkur ijtimoiy harakatlarni tahlil qilganda, ularning ijobiy va salbiy jihatlarini ajratish mumkin. Bir tomondan, bu harakatlar fuqarolik jamiyatining shakllanishiga xizmat qilgan va demokratik jarayonlarni jadallashtirgan. Ikkinchi tomondan esa, ideologik qarama-qarshiliklarning keskinlashuvi jamiyatda bo'linishni kuchaytirgan. Chap va o'ng siyosiy kuchlar o'rtasidagi to'qnashuvlar ko'payib, ba'zi hollarda zo'ravonlik holatlari yuzaga kelgan [7].

Tashqi siyosiy omillar ham ichki siyosiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Sovuq urush sharoitida Turkiya NATO a'zosi sifatida G'arb blokiga yaqin siyosat yuritdi. Bu esa mamlakatda antikommunistik siyosatning kuchayishiga olib keldi va chap qanot harakatlariga nisbatan qat'iy choralar ko'rilishiga sabab bo'ldi [6]. Shu bilan birga, AQSh bilan yaqin aloqalar iqtisodiy va harbiy yordam olish imkonini yaratgan bo'lsa-da, ichki siyosatda tashqi ta'sir omilini ham kuchaytirdi.

Mazkur davrni kompleks tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, 1960-yillardagi siyosiy keskinlik faqat alohida omillar bilan izohlanmaydi. Bu jarayon siyosiy tizimning institutsional zaifligi, iqtisodiy muammolar, ijtimoiy o'zgarishlar va tashqi siyosiy bosimlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelgan murakkab hodisa hisoblanadi.

Shuningdek, bu davrda siyosiy madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi ham muhim rol o'ynagan. Siyosiy raqobat ko'pincha konstruktiv muloqot asosida emas, balki qarama-qarshilik va keskinlik asosida olib borilgan. Bu esa demokratik institutlarning samarali ishlashiga to'sqinlik qilgan.

Umuman olganda, 1960-yillar Turkiya uchun sinov davri bo'lib, bu davrda mamlakat siyosiy tizimi yangi bosqichga o'tdi. Harbiy to'ntarish va undan keyingi islohotlar qisqa muddatda siyosiy tizimni qayta tiklashga xizmat qilgan bo'lsa-da, uzoq muddatli istiqbolda barqaror demokratik tizimni shakllantirish jarayoni murakkab va ziddiyatli kechdi. Shu jihatdan qaraganda, mazkur davr tajribasi zamonaviy siyosiy tizimlarni tahlil qilishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Xulosa

XX asrning 60-yillarida Turkiyada yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy keskinlik mamlakat tarixida muhim o'rin tutadi. Ushbu davr siyosiy tizimning inqirozi, iqtisodiy muammolar va jamiyatdagi ideologik qarama-qarshiliklar bilan xarakterlanadi.

1960-yilgi harbiy to'ntarish qisqa muddatda siyosiy barqarorlikni tiklashga xizmat qilgan bo'lsa-da, u demokratik jarayonlarga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1961-yilgi konstitutsiya esa demokratik institutlarni mustahkamlashga qaratilgan muhim qadam bo'ldi.

Shu bilan birga, mazkur davr tajribasi shuni ko'rsatadiki, siyosiy barqarorlikni ta'minlash uchun nafaqat institutsional islohotlar, balki jamiyatda siyosiy madaniyat va fuqarolik ongini rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ahmad F. *The Making of Modern Turkey*. London: Routledge, 1993, p. 102–110.
2. Zürcher E. J. *Turkey: A Modern History*. London: I.B. Tauris, 2004, p. 234–240.
3. Heper M. *The State Tradition in Turkey*. Beverly Hills: Sage, 1985, p. 75–82.
4. Keyder Ç. *State and Class in Turkey*. London: Verso, 1987, p. 145–150.
5. Karpat K. H. *Turkey's Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1959, p. 210–218.
6. Hale W. *Turkish Politics and the Military*. London: Routledge, 1994, p. 95–105.
7. Landau J. *Radical Politics in Modern Turkey*. Leiden: Brill, 1974, p. 60–72.
8. Weiker W. F. *The Turkish Revolution 1960–1961*. Washington: Brookings Institution, 1963, p. 33–45.
9. Feroz Ahmad. *Democracy and Military Intervention in Turkey*. Ankara: Turkish Historical Society, 1970, p. 120–130.
10. Özbudun E. *The Constitutional System of Turkey*. New York: Palgrave, 2011, p. 40–55.
11. Sayarı S. *Political Parties and Democracy in Turkey*. Boulder: Lynne Rienner, 1992, p. 88–97.
12. Mango A. *The Turks Today*. London: John Murray, 2004, p. 150–165.